

In het eerste deel van deze serie artikelen is de kartuizer liturgie en het gregoriaans in haar globale vorm geschetst. Het eremitisch karakter van het kartuizer leven heeft geresulteerd in een relatief kleine rol van gezamenlijk gevierde liturgie. De monniken vierden in eerste instantie alleen metten, lauden en vespers dagelijks samen in de kerk; enkel op zon- en feestdagen kwam hier de conventsmis bij – pas vanaf 1200 vond deze dagelijks plaats. Deze liturgie en haar gregoriaans repertoire is bovendien uiterst sober van karakter, dankzij een kleine heiligenkalender, een minimaal Kyriale en de bijna complete beperking tot gezangen met bijbelse teksten. Ook de koorpraktijk was bescheiden: er was geen schola en de rol van voorzangers was beperkt. Hoe dit er in de praktijk nu concreet uitzag, zal in de komende pagina's worden bekeken wat betreft de mis.

1. De orde van de mis

De conventsmis bij de kartuizers blinkt uit in eenvoud, dit blijkt al uit de sobere assistentie van de celebrant: deze werd enkel bijgestaan door een diaken, kartuizers kennen geen subdiakens of acolieten. Bovendien werden attributen als kaarsen en wierook slechts met mate gebruikt.

Lange tijd is gedacht dat de kartuizer mis sterk werd beïnvloed door de liturgie van het bisdom Lyon; nader onderzoek heeft echter uitgewezen dat zij zich grotendeels aansloot bij de monastieke traditie van Cluny en de Cisterciënzers.¹ Opmerkelijk is echter met name hoe de kartuizers eeuwenlang hebben vastgehouden aan hun misliturgie, zodat deze steeds opvallender afstak tegen de zich rijkelijk ontwikkelende liturgische vormen in heel Europa en, vanaf 1570, de Tridentijnse mis.

De soberheid van de kartuizer mis komt met name naar voren in de gebeden. De beperking begint direct in de voetgebeden bij de opening van de mis: bekende elementen als psalm 42 (*Judica me*) en

het *Aufer a nobis* ontbreken. De voetgebeden vormen een eenvoudig en cyclisch geheel: *Pater noster /Pone Domine/ Confiteor – Misereatur/ Adjutorium/ Pater noster*. Ook in het vervolg van de voormis, startend met de introitus, zijn de opmerkelijkste afwijkingen te vinden in de gebeden: de kartuizers kennen noch een formule bij het kussen van het Evangelie, noch een slotformule na de lezing uit het Evangelie.

In de offertoriumgebeden valt met name de positie van de handwassing (met het *lavabo*) op, direct aan het begin in plaats van halverwege. Verder wordt de wierook niet gezegend en blijft het *Orate fratres* onbeantwoord. Ook de hoeveelheid beschikbare prelaties is door de eeuwen heen klein gebleven. Een frappant detail is dat het Sanctus diep gebogen wordt gezongen.

Het laatste deel van de kartuizer mis, vanaf de communie, springt het meest in het oog: een groot aantal gebeden ontbreekt. Direct voor de communie kennen de kartuizers enkel het *Domine Jesu*

Christe, Fili Dei vivi; verder niets, noch bij het communiceren van de priester, noch bij dat van de monniken. Tot aan de veertiende eeuw is zelfs *het Corpus Domini... custodiat animam* afwezig. Deze stilte zet zich na de communie voort, als zowel de afsluitende gebeden, de slotzegen en het laatste Evangelie ontbreekt. De afsluiting van de kartuizer mis wordt eenvoudigweg gevormd door het *Ite missa est*, gevolgd door twee privégebeden van de priester (het *Placet* en nog een *Pater noster*). Opmerkelijk, tenslotte, is de rol van het Agnus Dei. Het eerste Agnus klinkt namelijk op de gebruikelijke plaats, maar de tweede en derde klinken pas na de communie, vóór de gezongen *communio*.

2. Het gregoriaanse repertoire in de kartuizer mis

In de volgende alinea's houd ik het weer bij een vergelijking tussen de kartuizer mis en de Romeinse mis, en negeer ik zowel hun historische ontwikkeling als hun verhouding tot andere tradities. Bovendien beperk ik me tot het temporale (het sanctorale en haar kalender heb ik in het eerste artikel kort besproken); het *commune sanctorum*, votiefmissen en het kartuizer requiem laat ik buiten beschouwing.²

Van de advent tot aan septuagesima zijn er weinig afwijkingen; het meest in het oog springend is de vierde zondag van de advent, als zowel het alleluia als het offertorium afwijkend zijn – het alleluia *Excita Domine* is zelfs uniek voor de kartuizers, op deze zondag. Het lijkt er op dat men hier afwijkt, omdat het traditionele *Veni Domine* niet-bijbels is. Daar tegenover staat echter dat er meer gezangen in de advent niet-bijbels zijn, die desondanks bij de kartuizers voorkomen (bijvoorbeeld de *communio Ecce Dominus* van de vrijdag vóór de vierde zon-

dag van de advent).

Van septuagesima tot Pasen zijn het vooral de rijke rituelen op Aswoensdag, Palmzondag, Goede Vrijdag en de Paaswake die in de kartuizer liturgie ingekort worden – met dus ook de gezangen die daarbij horen. Op Aswoensdag ontbreekt de *tractus* en het bekende *Emendemus*, en de *as* wordt slechts één keer gezegd. Feitelijk zijn er slechts twee antifonen, gevolgd door de gewone misgezangen. Ook op Palmzondag ontbreken de elementen die het voor ons herkenbaar maken: er is geen processie met bijbehorende antifonen. De dienst opent met het antifoön *Collegerunt*, waarna de palmtakken gezegd worden. Na een kort gebed volgt direct de mis. Op Goede Vrijdag klinken er slechts enkele gezangen tijdens de kruis-aanbidding: bekende gezangen als het *Trisagion*, de *Hagios o Theós* en *Crux fidelis* ontbreken. In eerste instantie waren er zelfs maar twee gezangen voor deze rite voorzien; in 1164 werd dat tot een groep van vijf uitgebreid. Maar nog steeds steekt dat scherp af tegen het uitgebreide arsenaal aan gezangen die in de meeste Europese kerken klonken. Zeldzaam is daarentegen de *communio Hoc corpus* in de kartuizerdienst van Goede Vrijdag. Tot slot ontsnapt ook het hoogtepunt van het kerkelijk jaar, de Paaswake, niet aan deze soberheid. Vuur, kaars en wierook worden niet gezegd, en er klinken slechts vier lezingen, met vier gebeden en een litanie. Op Paaszondag ontbreekt de *sequens*.

In de periode na Pasen valt onder meer op dat ook de kruisdagen sober zijn, en zonder processies gevierd worden. De grote kruisdag van 25 april, met haar processies en litanieën, is zelfs nooit gevierd in de orde. De vigilie van Hemelvaart wijkt flink af van de Romeinse rite, die de vijfde zondag van Pasen her-

haalt (*Voce[m] jucunditatis*): de kartuizers hebben de introitus *Omnes gentes*, slechts één alleluia, *Ascendit Deus*, offertorium *Ascendit* en communio *Pater cum essem*.

De afwijkingen in de periode na Pinksteren worden met name veroorzaakt door een verschuiving in de telling van zondagen. Volgens Romeins gebruik wordt er ondanks Triniteitszondag direct geteld vanaf deze eerste zondag na Pinksteren; deze eerste zondag heeft ook zijn eigen mis, die soms aan de vooravond of in de nacht gevierd werd. De kartuizers beginnen echter pas ná deze zondag te tellen, zodat de Romeinse tweede zondag na Pinksteren bij de kartuizers de eerste zondag na het octaaf van Pinksteren wordt. Dit heeft er toe geleid dat het misproprium met een week verschoven is. Op de tweede zondag na Pinksteren klinkt er in Romeinse kerken dus de introitus *Factus est Dominus*; bij de kartuizers klinkt *Domine in tua*, met *Factus est Dominus* pas een week later.

Over het geheel van het misproprium kan niet één enkele bron getraceerd worden, waar de kartuizers zich op hebben gebaseerd. Het lijkt er daarentegen op dat zij redelijk vrij uit diverse tradities hebben geput, met name uit die van Lyon, Grenoble en Cluny. Opvallend is dat de kartuizers het bij hun selectie en beperking van het repertoire hebben gelaten: zij hebben, in tegenstelling tot de Cisterciënzers, de melodieën zelf met rust gelaten.³ Een uitzondering, echter, is het alleluia.

3. Het gregoriaans zelf aangepast: het Alleluia

In de alleluia-gezangen is de kartuizer reductie van het repertoire duidelijk te zien: de traditionele groep van ongeveer honderd alleluia's is teruggebracht tot slechts 61 stuks! Dit is dus nog veel

minder dan je zou verwachten op grond van hun bijbels exclusivisme: er zijn slechts elf niet-bijbelse alleluia's in het traditionele alleluia-corpus te vinden, waarvan de kartuizers één zelfs wél gebruiken (*Dies sanctificatus* voor de derde mis van Kerst). Hoe dit ook zij, bij deze beperking van het repertoire bleef het niet, ook de muziek moest er aan geloven.⁴

Het was de tweede jubilus van het alleluia (aan het einde van het vers), die in de loop der eeuwen aan erosie onderhevig was: de kartuizers lieten deze jubilus namelijk in bepaalde gevallen geheel weg. Wanneer en hoe dit precies gebeurde was echter verre van duidelijk, zo blijkt uit onderzoek: in kartuizer graduales vinden we een zeer grillige omgang met die tweede jubilus. Bij sommige alleluia's ontbreekt consequent de tweede jubilus; bij anderen wordt hij daarentegen juist consequent wél genoteerd. Bij een groot deel lijkt nauwelijks een orde te vinden.

Nieuw onderzoek van de vroegste handschriften heeft echter uitgewezen, dat er in de geschiedenis van de kartuizers vermoedelijk twee onderscheiden tradities waren wat betreft de omgang met het alleluia: één waar men precies zong wat geschreven stond – en dus de niet uitgeschreven jubilussen wegliet – en een tweede, waar men gewoon alle jubilussen zong.

De kartuizer omgang met het alleluia is niet alleen op te merken in de liturgische handschriften, maar krijgt ook theoretisch aandacht van kartuizer monniken, hoewel pas vanaf de vijftiende eeuw. Deze ontwikkeling heeft uiteindelijk geresulteerd in een instructie, die opgenomen is in de eerste druk van het kartuizer graduale, uit 1578. Deze instructie is ook, vrijwel verbatim, te vinden in meerdere handschriften die op dat mo-

Het alleluia *Nos autem* voor Kruisverheffing in een kartuizer graduale (1506) uit Leuven. Na incipit 'Alleluia' staat in een latere hand bijgekrabbeld: *non fit neuma: 'de [tweede] jubilus wordt niet gedaan'*. Aan het einde van het vers, na de woorden *Jesu Christi*, is de verwijzing naar de jubilus duidelijk weggekrast. Het graduale is te vinden in de Openbare Bibliotheek Kortrijk, GV Cod. 41. Afbeelding gebruikt met toestemming van de Stad Kortrijk.

ment nog in gebruik waren. Het resultaat is dat er bij de alleluia's in die handschriften veelvuldig gegum, gekras en late bijschriften te zien zijn.

In zijn analyse van de instructie uit 1578 vermoedt Augustin Devaux dat het een reactie was op een feitelijke uitvoeringspraktijk aan het einde van de zestiende eeuw, waar de tweede jubilus nooit werd gezongen, als die niet expliciet werd aangegeven. Mijn eigen onderzoek naar de alleluia's in een graduale van het voormalige kartuizer klooster in Roermond heeft dit bevestigd: vrijwel alle aantekeningen en ingrepen bleken er in dit handschrift op gericht, om de monniken er aan te herinneren, dat zij wél de tweede jubilus moesten zingen – blijkbaar waren zij dit niet gewend.

Een kartuizer monnik die ik in het Engelse Parkminster sprak, wist te melden dat men tegenwoordig nog steeds twijfelt, hoe met deze alleluia's om te gaan... veel is er in een paar honderd jaar dus niet veranderd.

4. Nieuwe ontwikkelingen: na Vaticanum II

Aan sommige veranderingen konden echter zelfs de kartuizers niet ontsnappen, ondanks hun lijfspreuk *Cartusia nunquam reformata quia nunquam deformata* (de kartuizers hebben nooit hervormd omdat zij nooit gedeformeerd zijn). In 1932 verscheen al een nieuw kartuizer ordinarium en sinds de jaren vijftig werd er gewerkt aan een kritische heruitgave van de liturgische boeken. In 1959 verscheen het eerste resultaat, een hymnarium, maar met Vaticanum II in zicht werd de uitgave van het Graduale en het Antifonale uitgesteld.

Bijna tien jaar na het concilie, op 25 mei 1975, werden de nieuwe statuten gepresenteerd; hierin is te vinden hoe de kartuizers de vernieuwingen wilden verwerken.⁵ Dit kreeg echter pas concreet gestalte in de jaren erna, toen de vernieuwde liturgische boeken werden gepubliceerd: in 1979 verscheen het Diurnale, in 1981 het Missale en in 1983 een Nocturnale – aan het lectionarium voor

de metten wordt nog steeds gewerkt.⁶

De receptie van de constitutie van de liturgie van Vaticanum II door de kartuizers is opmerkelijk te noemen. Ondanks de genoemde lijfspreuk hebben zij zich in principe geheel opengesteld voor de inhoud van de constitutie (Hansjakob Becker noemt dit een 'Katholizitätsprinzip'), zonder echter hun karakteristieke traditie te verloochenen. De kartuizers voelden zich geïnspireerd om zich opnieuw te bezinnen op het wezen van het kartuizer leven en hun liturgische traditie (Becker noemt dit het 'Spiritualitätsprinzip').

Tegelijkertijd heeft men ingezien dat niet overal goed in te grijpen was: de gemeenschappelijke grote koorboeken zouden intact blijven, omdat iedereen van de orde hiermee zo vertrouwd is dat grote veranderingen te ingrijpend zouden zijn (wat Becker een 'Realitätsprinzip' noemt) – daarnaast zag men het als bijzonder erfgoed, kenmerkend voor de kartuizer spiritualiteit. Dit laatste principe heeft er dus toe geleid dat er slechts zeer beperkt werd ingegrepen in gezamenlijk gezongen en/of gebeden teksten. De hervormingen vonden dus grotendeels plaats in teksten die *niet* gezamenlijk gezongen werden, ofwel met name de lezingen in mis en officie. Deze scheiding lost echter niet alle problemen op: met name is er de kwestie van de inhoudelijke samenhang tussen teksten uit het lectionarium en de gezangen uit het responsoriale. Deze samenhang wilde men behouden, zowel in het officie als in de mis. De Oudtestamentische lezingen in de metten hangen bijvoorbeeld sterk samen met de op hun volgende lange responsoriën. Ook hangen de antifonen voor het Benedictus en Magnificat van zon- en feestdagen samen met de Evangelie-perikopen van die

dagen. Het besluit om het graduale te behouden had al tot gevolg gehad, dat deze reeks van evangelie-perikopen door het jaar onveranderd moesten blijven: men kon onmogelijk de nieuwe driejarige cyclus van na Vaticanum II overnemen.

Er was, kortom, feitelijk relatief weinig ruimte voor hervorming. Desondanks heeft de kartuizer orde van de gelegenheid gebruik gemaakt om binnen de gegeven beperkingen vernieuwingen door te voeren, geïnspireerd door de geest van Vaticanum II. Centraal hierbij stond de samenhang van de diverse gelezen en gebeden teksten in de liturgie. De oude Evangelie-perikopen voor de zondagse mis vormden hierbij het uitgangspunt: deze vormden de rode draad voor de betreffende week, zowel voor de mis als het officie.

In de mis werden de *eerste* lezingen geheel veranderd, om inhoudelijk aan te sluiten op het Evangelie (iets dat in de Tridentijnse liturgie nauwelijks het geval is). Deze eerste lezingen konden uit zowel het Oude als het Nieuwe Testament komen. Ook de gebeden aan het einde van de dienst van het woord werden aangepast. Voor de doordeweekse missen werden ook geheel nieuwe lezingenreeksen samengesteld, wederom georiënteerd op het zondagse Evangelie.

De hervormingen die de kartuizers naar aanleiding van Vaticanum II hebben doorgevoerd, hebben kortom vrijwel geheel betrekking gehad op de lezingen in de liturgie. Het gregoriaanse repertoire is volledig behouden gebleven, evenals de zondagse Evangelie-perikopen die hiermee zo hecht samenhangen. De impact van Vaticanum II op het officie bleek uiteindelijk ingrijpender gevolgen te hebben.

NOTEN

¹ Voor de kartuizer orde van de mis, zie met name Paul Tiro, *Un "ordo missae" monastique: Cluny, Cîteaux, La Chartreuse* [Bibliotheca Ephemerides liturgicae: Subsidia, 21], Roma 1981, Emmanuel Cluzet, *Particularités du missel cartusien: Contribution à l'étude des origines du missel cartusien* [Analecta Cartusiana, 99:26], Salzburg 1994 en Augustin Devaux, *Les origines du Missel des Chartreux* [AC, 99:32], Salzburg 1995.

² Voor alles dat met het kartuizer misrepertoire te maken heeft is Dom Emmanuel Cluzets postuum verschenen oeuvre van fundamenteel belang: *Particularités du temporal et du sanctoral du Missel cartusien* [AC, 99:27], Salzburg 1994; *Particularités du temporal: le temps Pascal* [AC, 99:28], Salzburg 1994; Emmanuel Cluzet, *Particularités du temporal cartusien: le temps après la trinité* [AC, 99:29], Salzburg 1994; Emmanuel Cluzet, *Particularités du sanctoral cartusien* [AC, 99:30], Salzburg 1994; *Sanctoral: section II, propre des saints : section III: messes votives et des défunts : section IV: conclusions du sanctoral* [AC, 99:31], Salzburg 1994; *Sources et genèse du missel cartusien* [AC, 99:34], Salzburg 1996.

³ Benoit M. Lambres, 'Le chant des Chartreux', *Revue Belge de musicologie/Belgisch tijdschrift voor muziekwetenschap* 24 (1970), p. 17-41, specifiek p. 23-24.

⁴ Voor de kartuizer omgang met het alleluia zie met name Augustin Devaux e.a., *Graduel Cartusien: Introduction* [AC, 228], Salzburg 2008, p. 29-33 en p. 61-73.

⁵ De volgende alinea's zijn gebaseerd op Hansjakob Becker, 'Gottesdienst und geistliches Leben: 25 Jahre Liturgiereform in der Kartause', *Kartäuserliturgie und Kartäuserschriftum: Die Kartause: Liturgisches Erbe und konziliare Reform* [AC, 116:5], Salzburg 1990, 7-19.

⁶ Alle actuele liturgische boeken van de kartuizers zijn online geplaatst en te vinden op hun website, www.chartreux.org.

Thomas Op de Coul is als musicoloog werkzaam bij de Centrale Discotheek Rotterdam. Daarnaast doet hij onderzoek naar liturgie en gregoriaans binnen de kartuizerorde. Najaar 2010 gaf hij tijdens het congres Les Chartreux dans l'Europe médiévale et moderne (Luik) een paper over een 15e eeuwse kartuizer graduale uit Roermond (publicatie in voorbereiding).